

Новікова О.Ф.,

д-р екон. наук, проф., заступник директора,
novikovaof9@gmail.com

Шастун А.Д.,

канд. екон. наук, науковий співробітник,
shastun.anna@gmail.com,
Інститут економіки промисловості НАН України

Новікова О.Ф.,

д-р екон. наук, проф., заступник директора,

Шастун А.Д.,

канд. екон. наук, научный сотрудник,
Институт экономики промышленности НАН Украины

Novikova O.F.,

Doctor of economics, professor, deputy
Director

Shastun A.D.,

PhD in Economics, researcher
Institute of Industrial Economics,
National Academy of Sciences of Ukraine

УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКОЮ СВІДОМІСТЮ У СФЕРІ ПРАЦІ НА ЗАСАДАХ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

УПРАВЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ СОЗНАНИЕМ В СФЕРЕ ТРУДА НА ПРИНЦИПАХ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

HUMAN CONSCIOUSNESS AT WORK ON THE PRINCIPLES OF SOCIAL RESPONSIBILITY

Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф71/29-2017

Визначено потребу пізнання людської свідомості в системі суспільних відносин як об'єкт соціального управління. Підкреслено необхідність досліджень людської свідомості у сфері праці. Наведено перелік питань адаптації трудового середовища України до європейських вимог. Визначено перспективи подальших досліджень щодо свідомого запровадження соціальної відповідальності в сфері праці.

Определена потребность познания человеческого сознания в системе общественных отношений как объект социального управления. Подчеркнута необходимость исследований человеческого сознания в сфере труда. Приведен перечень вопросов адаптации трудовой среды Украины к европейским требованиям. Определены перспективы дальнейших исследований по сознательному введению социальной ответственности в сфере труда.

Expediency clarify the concept of «work» with the inclusion of its content and impact of the role of consciousness in its process. An argument for changing the subject of work when it

increasingly becomes the human mind. Proved by the consciousness of secondary activity vehicle turns to its source and target. Purpose of the article — based on theoretical and methodological generalizations nature of labor administration to define the role of consciousness in the workplace and to reveal positive and negative consequences of this process. Established manifestation of consciousness in the other components of the labor process. Emphasized the role of social responsibility as one of the main components of consciousness. An awareness and the role of social responsibility of employer and employee. Examples zatrebuvannya not ascertained responsibility in violating human rights in awareness and inaction. The list of the Adaptation working environment Ukraine to European standards. The prospects of further studies on the deliberate introduction of social responsibility in the workplace.

Ключові слова. Людська свідомість, праця, управління, соціальна відповідальність, предмет праці.

Ключевые слова. Человеческое сознание, труд, управление, социальная ответственность, предмет труда.

Key words. Human consciousness, labor, management, social responsibility, the subject of work.

Вступ. Людська свідомість усе більше привертає увагу як об'єкт соціального управління в системі суспільних відносин, а сфера праці науковими проробками та теоретичними узагальненнями дуже повільно визначає значущість людської свідомості у процесі праці та її складових. Це принижує цінність праці і не дає можливості визначити пріоритетні важелі управління нею, перешкоджає запобіганню ризиків додержання вимог економічної ефективності та соціальної справедливості у сфері праці.

Ще в працях українського філософа Г. Сковороди простежується усвідомленість взаємозв'язку та взаємовпливу праці та людини. «Праця — визначальна характеристика і показник добробуту кожної людини. Її результат — продукт споживання, але найбільша насолода — процес, протягом якого ми розкриваємося і самостверджуємося як особистість!» [1]. Філософ розкриває духовну значущість праці, коли не її результат, а сам процес приносить людині задоволення через усвідомлення її впливу на розкриття внутрішнього потенціалу та самореалізацію.

У значній кількості праць К. Маркса всебічно розкривається роль свідомості, ідеального як найважливішої компоненти трудової діяльності людини. К. Маркс визначає, що людина створює продукт, пристосовуючи зовнішній предмет до своїх потреб і в цій операції фізична праця і праця розумова з'єднуються нерозривними узами подібно до того, як у природі рука і голова не можуть обійтися одна без іншої [2]. Соціальний результат реалізації праці полягає у тому, що в процесі праці розвивається сам суб'єкт праці. К. Маркс стверджував, що в якості кінцевого результату суспільного процесу виробництва завжди виступає саме суспільство, тобто сама людина в її суспільних відносинах [2]. У процесі трудової діяльності розвивається та вдосконалюється людина. Дійсне багатство суспільства будується у праці, воно не обмежується матеріальним і духовним надбанням, але й людиною, як суб'єктом своєї трудової діяльності.

За визначенням А.А. Чухно, «Праця — фізичні та розумові здібності людини, за допомогою яких вона приводить у дію засоби виробництва» [3]. Але в теперішній час зміст поняття «праця» потребує уточнення щодо впливу здібностей людини на власну свідомість, на саморозвиток, які можуть носити і позитивну і негативну спрямованість.

О.А. Грішнова формулює більш широке її визначення. «Праця — це свідомо цілеспрямована створююча діяльність; прикладання людиною розумових і фі-

зичних зусиль для одержання корисного результату у задоволенні своїх матеріальних та духовних потреб; процес перетворення ресурсів природи в цінності та блага, що здійснюється і керується людиною під дією як зовнішніх стимулів (економічні та адміністративні), так і внутрішніх спонукань; це вияв людської особистості». Тут акцентується увага на перетворення, які відбуваються з людиною у процесі праці [4].

Суттєве доповнення до змісту поняття «праці» додали С.В. Мочерний і М.В. Довбенко, які вважають, що «праця — це свідомо, доцільна діяльність людей, у процесі якої вони видозмінюють зовнішню природу, опосередковують, регулюють і контролюють обмін речовин між собою і водночас змінюють власну природу» [5]. Саме ствердження щодо впливу людей на самих себе є вірним доповненням авторів, які констатують зміну свідомості людини в процесі праці через цілеспрямований вплив на неї.

Постановка завдання. Виникає проблема пізнання причинно-наслідкових проявів впливу людської свідомості на сутність і зміст праці та на основні її елементи в контексті управління суб'єктами соціально-трудових відносин з посиленням соціальної відповідальності.

Мета статті — на підставі теоретико-методологічних узагальнень сутності праці визначити роль управління свідомістю в сфері праці та розкрити позитивні та негативні наслідки цього процесу.

Результати дослідження. За своїми основними складовими зміст поняття праці визначає три головні компоненти — людську цілеспрямовану діяльність, засоби та предмет праці. Історія розвитку людства свідчить про суттєві зміни у предметі праці на різних етапах його становлення. Тривалий період предметом людської діяльності була природа та її ресурси. У другому періоді стала превалюючою техніка, а в третьому людина стала впливати на саму себе, на свою свідомість. У процесі праці змінюється предмет праці, ним все більше є людська свідомість.

Серед дослідників уперше зафіксував цей факт М. Делягін. Він констатував, що «головне в глобалізації — не феєрверк вражаючих уяву відкриттів і технологій, а зміна самого предмету людської праці. Сучасні інформаційні технології зробили найбільш прибутковим, найбільш комерційно ефективним бізнесом не перетворення навколишнього середовища, мертвих речей, що лишалося єдиним способом дії людства з моменту його появи, а перетворення живої людської свідомості — як індивідуальної так і колективної» [6]. Він підкреслив, що підлягає перетворенню, зазнають впливу як індивідуальна, так і колективна свідомість, що яскраво підтверджують сучасні події в Україні.

Посилюється значущість дослідження ролі свідомості людини, бо саме у свідомості формуються моделі та стратегії розвитку, здійснюється їх вибір, а потім відбувається їх втілення в практику господарювання. Свідомість з другорядного засобу діяльності перетворюється в головне її джерело і мету.

Системність і всебічність цього явища та обґрунтування свідомості як нового предмета праці викладена у статті відомого українського теоретика Г.В. Задорожного. Він у свідомості, як новому предметі праці, розкриває дві специфічні особливості. По-перше, свідомість — імператива виживання людства, яке може бути забезпечено лише через різке зростання цінностей моральності та людяності при прийнятті рішень щодо оцінки і впровадження будь-яких проектів розвитку. Свідомість у такій ролі співвідноситься зі сферою духовного виробництва, де реалі-

зація духовно-моральних цінностей стає першочерговою щодо розвитку і вдосконалення інтелекту. По-друге, він конкретизує другий варіант впливу на свідомість як предмет праці, коли вона розглядається в суто економічному форматі і постає сферою зміцнення економічної, насамперед, фінансово-віртуальної влади та зростаючої прибутковості за рахунок посиленого впливу технологій маніпуляції свідомістю, спрямованих на створення людини споживача і споживацького суспільства [7]. Г.В. Задорожний за результатами досліджень дає теоретичну підставу для подальшого поглиблення розуміння свідомості як предмету праці та ставить пріоритетність завдань на цьому шляху.

Але прояв свідомості виявляється не тільки у предметі праці, а й має місце у інших складових процесу праці. Особливостями сучасної праці є включення свідомості як чинника виробництва в усі складові процесу праці: предмет праці, людську цілеспрямовану діяльність і засоби праці. Щодо складової процесу праці — людської цілеспрямованої діяльності, то цілеспрямованість уже є головним підтвердженням наявності свідомості у цьому процесі. Але в кінцевому результаті діяльності не лише виявляється свідомість у людській діяльності. Тут виступають і мотиватори цієї діяльності, у яких свідомість є превалюючою. Ними є — відповідальність за своє життя для якого необхідно мати ресурси існування; реалізація вибору сфери діяльності у процесі праці; прагнення до гідної матеріальної винагороди за результати своєї праці; відповідальне ставлення до вимог виробництва, до якості та кількості виробленого продукту чи послуг; прояв ініціативи та активності щодо удосконалення процесу праці у сприйнятті інновацій та їх вироблені; додержання вимог охорони та безпеки праці та культивування такої поведінки у інших тощо. Більшість з цих характеристик визначає зміст гідної праці та якості трудового життя.

Щодо засобів виробництва, то в процесі праці функціонують найрізноманітніші — від застарілих, які використовувались ще в минулому столітті до найновітніших, які є взірцем інноваційного розвитку. Потреба зміни морально і фізично застарілих засобів виробництва на нові продуктивніші, безпечніші не реалізується за різних обставин, і перш за все, через високу вартість таких трансформацій. Але й тут значна залежність прогресивної спрямованості змін у засобах виробництва залежить від свідомості та відповідальності суб'єктів суспільних, виробничих і трудових відносин. На державному рівні засоби виробництва, які використовуються у галузях економіки, характеризують певний рівень технологічного укладу країни та її конкурентоспроможність. Чим цей уклад вищий і відповідає рівню розвинених країн, тим престижніше місце вона займає у світовому співтоваристві. На національному рівні потреба в інноваційних трансформаціях засобів виробництва є, вона реалізується в інноваційній політиці, але має вкрай недостатнє практичне втілення. Якість та ефективність дій щодо державної підтримки інноваційних процесів не спрацьовує перш за все через низький технологічний рівень виробництва та нерозвиненість соціальної відповідальності в цій системі, яка є однією з головних компонент свідомості. Система суспільних відносин для прогресивних змін у засобах виробництва потребує соціально відповідальних дій у цьому напрямку на засадах усвідомленості пріоритетів в умовах обмежених можливостей.

На виробничому рівні свідомість виступає як чинник процесу праці, як його складова і як інструмент досягнення виробничих, економічних, трудових і соці-

альних цілей. Цілі виробництва певної продукції, надання певних послуг визначають цілеспрямовану діяльність людей завдяки усвідомленню та реалізації переваг такого виробництва. Залежно від свідомості роботодавця, який балансує між економічною ефективністю та соціальною справедливістю, виробництво підпорядковується системі відповідних цілей. Економічні цілі, які визначають фінансову доцільність виробництва, постійно вступають у протиріччя з соціальними. Соціальні цілі мають властивість у процесі їх досягнення виглядати як додаткові витрати виробництва, ефективність яких або не виявляється, або виявляється у довгостроковому періоді. Це — витрати на професійний розвиток персоналу, на забезпечення виробничої безпеки, на гідну оплату праці, на якість трудового життя тощо. Прагнення роботодавця до швидкого обертання витрат на виробництво сформувало модель поведінки, у якій виявляється перевага до економії соціальних витрат, що свідчить про нерозвинутість свідомості щодо організації виробництва та праці на засадах соціальної відповідальності. Така неусвідомленість обумовлює відповідне ставлення роботодавця до працівника, яке характеризує прагнення більше від нього взяти та менше дати. На протигагу цьому головний учасник трудового процесу або друга сторона системи трудових відносин — працівник при неусвідомленому розумінні значущості своєї ролі та безвідповідальному ставленні до праці прагне менше дати і більше отримати. Така позиція сторін не сприяє розвитку виробництва, становленню гідної праці та якості трудового життя та обумовлює укріплення соціальної відповідальності в системі відносин у трудовій сфері.

Працівник через нерозвиненість системи соціально-трудоових відносин, через незабезпечення якості трудового життя, через нерозповсюдженість гідної праці не вважається головним суб'єктом здійснення процесу праці ні у держави, ні у роботодавця, ні у самого себе. Зовнішні чинники, які формують процес та умови праці, не залежать безпосередньо від працівника. Предмет праці та засоби виробництва завдяки працівникові залучаються до процесу праці. Саме свідомість у цьому процесі дає можливість не відчувати себе «гвинтиком» виробництва. Перш за все, цілеспрямована діяльність працівника здійснюється заради основної цілі — виробництва якісної продукції та послуг. Будь-який трудовий процес вимагає від працівника відповідальності щодо рівня професійних знань, умінь, навичок і їх використання. Підтримувати і розвивати їх — це головний обов'язок працівника, який дає можливість і необхідність визначати потреби виробництва та забезпечувати їх збалансованість із фактичним рівнем трудових компетенцій. Усвідомлення потреб професійного розвитку повинно супроводжуватися з їх практичною реалізацією, яка підкріплюється відповідними діями роботодавця. У свою чергу, у працівника повинна бути розвинута риса сприйняття інновацій у виробничому процесі та їх запровадження. Неусвідомленість працівником вимог часу щодо відповідності вимогам гідної праці, сприяння інноваційному розвитку обумовлює зростання ризиків його заміни на виробництві та втрати ним роботи.

Найнегативнішим чинником на виробництві, який відчуває людина, є небезпечність трудового процесу. В значній мірі вона обумовлена наявністю шкідливих і небезпечних виробничих факторів, а також низькою свідомістю працівника щодо виконання вимог безпеки та реалізації негативних наслідків, які пов'язані з несприятливими небезпечними і тяжкими умовами праці та ігноруванням виробничих ризиків. Втрата життя на виробництві та пошкодження здоров'я в залежності від про-

вини працівника відбувається в різних галузях економіки з різними коливаннями, але найбільший ризик у галузях важкої промисловості.

Безвідповідальність і працівника, і роботодавця стають причиною реалізації ризиків у процесі праці. Пошкодження здоров'я на виробництві пов'язано з недодержанням вимог безпеки і охорони праці, з надмірно високою інтенсивністю праці, несприятливими санітарно-гігієнічними факторами, а також зі звиканням працюючих до виробничих ризиків. Саме останнє регулюється свідомістю працівника, яка потребує значних змін для забезпечення збереження його життя здоров'я у процесі праці, для виконання умов гідної праці.

Низький рівень життя обумовлює прагнення працівника до роботи у шкідливих і небезпечних умовах для підвищення рівня оплати за рахунок пільг і компенсацій за роботу у несприятливіших умовах праці. Перевага віддається більшому заробітку в порівнянні з гідним умовам праці.

Найважчою для практичної реалізації самим працівником є затребування відповідальності за порушення трудових прав і гарантій, яке добре усвідомлюється, але вкрай слабо здійснюється. Це захист виконання законодавчих норм, надання додаткових гарантій у колективних та угодах, а також соціальних пакетів. Кожному працівникові значно простіше вирішувати усвідомлену необхідність у вдосконаленні процесу праці і покращенні можливостей найкраще реалізувати в ньому свої здібності за наявності активних і конструктивних профспілок, які спонукають роботодавця до соціально відповідальної поведінки у гарантуванні трудових прав і гарантій. Але сучасний рівень соціального захисту працівників профспілками стає сумнівним, що підтверджує необґрунтоване прийняття високого рівня мінімальної заробітної плати з руйнуванням національної організації оплати праці та її тарифної системи. Це ж стосується і зниження прав технічної інспекції праці профспілок.

Крім інституту профспілок функціонують державні та наддержавні інститути, які мають відповідні функції щодо управління трудовою сферою. Основоположні функції трудової сфери суспільства зводяться, перш за все, до законодавчого встановлення правових регламентацій у сфері праці в цілому та за окремими її напрямками: зайнятість, оплата праці, безпека праці, відпустки, колективно-договірні відносини, трудові конфлікти тощо, що є вимогами і характеристиками гідної праці.

Одночасно, гостро постає питання щодо регулювання та забезпечення адаптації трудового середовища України до європейських вимог. Пріоритетними напрямками у цій сфері стають регулювання ринку праці, реформування оплати праці у бік підвищення вартості робочої сили, відстеження та регулювання рівня безробіття, сприяння створенню робочих місць, стимулювання підвищення продуктивності та безпеки праці, орієнтація на гідну працю та високу якість трудового життя, трудова, інноваційна та підприємницька активність, формування умов соціального діалогу, розвиток виробничої демократії, підтримка громадських об'єднань та їх поширення у трудовій сфері, статистичний облік у сфері праці, проведення соціологічних досліджень з визначення та розв'язання проблем у трудовій сфері, а також оцінки рівня задоволеності працею суб'єктів трудових відносин тощо.

Висновки. Таким чином, зростає роль свідомості у складових процесу праці. Саме вона стає предметом праці та об'єктом активного впливу і в економічному, і в ідеологічному, і в духовному, і в інформаційному контексті. Економічна спрямова-

ність впливу на свідомість обумовлена прагненням збагачення через маніпуляцію свідомості, яка мотивує людину до споживатства. Позитивний вплив через свідомість відбувається при становленні соціальної відповідальності і формуванні умов для збереження людської цивілізації шляхом зростання духовно-моральних цінностей на всіх етапах життєвого циклу людини. Свідомість через розуміння і реалізацію цінностей праці визначає ступінь і рівень якісних перетворень людини, сприяє мінімізації загроз маніпулювання нею, формує можливості ефективності управління у сфері праці, визначає потребу запровадження та посилення соціальної відповідальності в системі соціально-трудових відносин. Перспективи подальших досліджень полягають у пошуку шляхів попередження небезпек щодо негативного впливу на свідомість суб'єктів відносин у сфері праці, які перешкоджають становленню соціальної відповідальності в системі управління.

Література

1. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г. Сковорода. — К.: Дніпро, 1973. — Т. 1. — 531 с.
2. Маркс К. Капитал: т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. Изд.2-е. — Т-23. — М.: Политиздат, 1973. — С. 422.
3. Чухно А.А. Основи економічної теорії: підручник / за ред. академіка НАН України А.А. Чухно. — К.: Вища школа, 2001. — С. 9.
4. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудові відносини: підручник для вузів / О.А. Грішнова. — 4-те видання, оновлене. — К.: Знання, 2009. — С. 10.
5. Мочерний С.В. Економічна теорія: підручник / С.В. Мочерний, М.В. Довбенко; М-во освіти і науки України. — К.: Академія, 2004. — 856 с.
6. Делягин М.Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации / М.Г. Делягин. — М.: ИНФРА—М., 2003. — С. 53.
7. Задорожний Г. Свідомість, як новий предмет праці та поле досліджень постнекласичної людиномірної науки / Г. Задорожний, О. Задорожна // Україна: аспекти праці. — 2015. — № 3. — С. 21—32.

References

1. Skovoroda, H. (1973), *Povne zibrannya tvoriv: u 2 t.* [Complete Works: in 2 t.], Dnipro, Kyiv, Ukraine
2. Marks, K. (1973) *Kapital* [Capital], Polytyzdat, Moscow, Russia
3. Chukhno, A.A. (2001) *Osnovy ekonomichnoyi teorii: pidruchnyk* [Fundamentals of economic theory: a tutorial], Vyshcha shkola, Kyiv, Ukraine
4. Hrishnova, O.A. (2009) *Ekonomika pratsi ta sotsial'no-trudovi vidnosyny: pidruchnyk dlya vuziv* [Labor Economics and Labor Relations: a textbook for high schools], Znannya, Kyiv, Ukraine
5. Mochernyy, S.V. *Ekonomichna teoriya: pidruchnyk* [Economics: Textbook], Akademiya, Kyiv, Ukraine
6. Delyahyn, M.H. (2003) *Myrovoy kryzys: Obshchaya teoriya hlobalyzatsyy* [The Global Crisis: The General Theory of Globalization], YNFRA, Moscow, Russia
7. Zadorozhnyy, H. (2015) «Consciousness as a new subject of work and field research science», *Ukrayina: aspekty pratsi*, no.3, pp. 21—32

Стаття надійшла до редакції 27.06.17 р.